

ההיסטוריה של מוסיקה: מהיכן להתחיל?

בעקבות פרסמו של הספר

[Music in Antiquity, The Near East and Mediterranean](#)

יוסי מורי, האוניברסיטה העברית בירושלים

ההיסטוריון שמואל נח קרמר, טען שההיסטוריה מתחילה בשומר, סביב 3500 לפנה"ס. האם גם ההיסטוריה של המוסיקה מתחילה בערש התרבות המסופוטמית? במידה רבה, התשובה לשאלה זאת, שאלה המופיעה גם בכותרת ההרצאה שלי היום ("מאיפה להתחיל"), ניתנת כבר בספר שאת הוצאתו לאור אנחנו מציינים היום. אסופת המאמרים הזאת, פרי מחקרם של חוקרים רבים שהתכנסו במוזאון ארצות המקרא -ירושלים ב-2008, מוקדשת למוסיקה בעולם העתיק. אם דפדפתם בספר- יכולתם להתרשם אולי ממגוון התמונות והאיוורים בו, הכוללים פסלים, תבליטים, ציורי קיר, כלי חרס, -כלי ברונזה וממצאים ארכיאולוגיים נוספים. כשאני אומר "העולם העתיק", אני מתכוון כמובן בעיקר למסופוטמיה, למצרים העתיקה- וליוון הקלאסית. ללא ספק, נושאי המחקר בספר מעניקים למונח "מוסיקה עתיקה" משמעות חדשה, כזו שאינה שגורה על פי רוב בפיהם של חובבי מוסיקה. אלה משתמשים במונח זה בדרך כלל כדי להורות על מוסיקה מימי הביניים והרנסנס. אז הנה, מסתבר שיש מוסיקה עתיקה אף יותר.

כבר ב-1961 הקדים אותנו המוסיקולוג הצרפתי ז'אק שאייה (Jacques Chailley) בספר בעל כותרת סוחפת ומבטיחה: 40,000 שנים של מוסיקה. שאייה, בקצרנות מופלאה, מצליח לתמצת היסטוריה בת 39,000 שנים של מוסיקה בעמוד אחד, ונאלץ להקדיש כמה מאות עמודים למוסיקה של האלף האחרון. אם שאייה ומוסיקולוגים אחרים דנו במוסיקה עתיקה בצורה כה לאקונית, כמעט כדי לצאת חובה, הרי שהיו להם סיבות טובות לכך. כאשר גוסטאב ריס (Gustave Reese) פרסם את ספרו מוסיקה בימי הביניים בשנת 1940, התווים של המוסיקה העתיקה ביותר ששרדו ושעמדו לרשותו תוארכו לשנת 800 לפנה"ס. הוא גם קבע באופן חד-משמעי שלא ניתן לפענח את המוסיקה הזאת. אז באמת, מאיפה בכל זאת להתחיל? ולמה חוקרים שונים מתחילים בנקודות זמן שונות?

לכאורה, התשובה לשאלה "מאיפה להתחיל" פשוטה למדי: מהמקום שמעניק לנו תיעוד מספק על המוסיקה שלו, ושמאפשר לשחזר כיצד המוסיקה נשמעה. זאת אומרת, לא מספיק שיש תווים, אנחנו גם צריכים לדעת כיצד לבצע אותם, כיצד להוציא אותם מן הכוח אל הפועל. לפני שהמציאו מכשירי הקלטה שונים, החל מהמחצית השנייה של המאה ה-19, הייתה רק דרך אחת ועיקרית לתעד מוסיקה וגם להעביר אותה ממקום למקום: תווים (וכמובן שגם מסורות שבעל פה). אז הנה נקודת התחלה ראשונה להיסטוריה של המוסיקה. מאיפה להתחיל? מרגע המפץ הגדול - המצאת התווים. האמת היא שמדובר במפץ גדול עבורנו כיום, אבל בשעתו, אף אחד לא חשב שהמצאת התווים היא אירוע חשוב כל כך. עובדה, אין לנו אף לא עדות אחת המבשרת על המצאת התווים, ואין עדות לכך שמישהו התרגש מזה במיוחד. עבורנו היום, ברור שמדובר בהתפתחות חשובה ביותר. לולא התווים, לא היינו יכולים לדעת שום דבר משמעותי על המוסיקה עד להמצאת מכשירי ההקלטה השונים.

כך נראו התווים הראשונים, שהחלו להופיע בכתבי יד במערב אירופה בשנת 900 לספירה לערך (תמונה

1).

תמונה 1

אבל גם מי שקורא תווים בקהל, יתקשה מאד לשיר מהם. חסרים כאן כל הפרמטרים שמאפשרים לנו לקרוא את התווים האלה היום, בעיקר גובה צליל מדויק ומה המרווח בין צליל לצליל. באופן פרדוקסלי אולי, התווים האלו יועדו למי שכבר הכיר את המוסיקה, ושימשו כדי להזכיר לזמרים את קווי המתאר של מוסיקה שהיתה כבר מוכרת להם. עם זאת, מזמורים כאלה ואחרים ניתנים לפענוח בעזרת דוגמאות מאוחרות יותר, שכבר עושות שימוש בגובה צליל מדויק. בתמונה 2 נראים חמשה, סימני מפתח, סימני היתק, באופן ברור יחסית.

תמונה 2

מבחינות רבות, כאן מתחיל תיעוד משמעותי של המוסיקה המערבית. מכאן התפתחה מוסיקה דתית, חילונית, חד קולית ורב קולית, מוסיקה קולית ומוסיקה כלית (אינסטרומנטלית?) – אלה גם אלה מתועדים באמצעות תיווי זה, והתיווי שהתפתח ממנו. התווים שאנחנו משתמשים בהם היום מושתתים על אותם עקרונות של התווים בימי הביניים, וכך גם המוסיקה: המרווחים השונים, היחסים בין הצלילים, ומאוחר יותר אמנות החיבור בין שני צלילים ויותר בו זמנית – מוסיקה רב-קולית. יש אם כן סיבה טובה לכך שמוסיקולוגים מקדישים מקום נרחב למוסיקה של ימי הביניים בכל סקירה של ההיסטוריה של המוסיקה.

אבל תשאלו סטודנטים למוסיקולוגיה בכל מחלקה שהיא בעולם, הם יאמרו לכם שהוראת ההיסטוריה של המוסיקה לא מתחילה בימי הביניים. דרך טובה לעמוד על כך היא עלעול בספרי הלימוד, המהווים שידרה נרטיבית לחומר הנלמד בכיתה. בדקתי ספרי לימוד שונים בשפה האנגלית, אשר ראו אור בשישים השנים האחרונות. על אף הבדלי הסגנון, המתודולוגיה והגישה, יש בהם תמימות דעים לגבי התחלתה של ההיסטוריה של המוסיקה במערב: לא בשומר, לא במצרים העתיקה וגם לא בימי הביניים, אלא ביוון העתיקה. ספרי לימוד בודדים אמנם מתייחסים לקיומה של מוסיקה בקרב עמי העולם העתיק – בתרבויות מסופוטמיה, מצרים ואנטוליה – אך ניכר שהדבר נעשה על מנת לצאת ידי חובה, ולא כדי לזכות תרבויות מוסיקליות אלו בדיון מעמיק. המהדורה האחרונה של ספר הלימוד הנפוץ ביותר באוניברסיטאות בארץ ובארה"ב (J. Peter Burkholder, *A History of Western Music*) היא הראשונה מבין כל המהדורות עד כה, שמכירה בקיומה של מוסיקה קודם לימי יוון העתיקה. הדיון בארכיאולוגיה של המוסיקה בתקופה הפרה-קלאסית, ובעיקר בתרבות המוסיקלית ובכלי הנגינה במסופוטמיה, קצר, אך חשיבותו בעצם קיומו. מקץ שבעה עמודים, עובר ספר הלימוד לספר את הנרטיב השגור של מוסיקה במערב, זאת שמסלולה מורה בבירור את הדרך שעברה המוסיקה 'שלנו': הכיוון הוא מערבה, מיוון למערב אירופה.

מדוע עבור רוב המוסיקולוגים, ההיסטוריה של המוסיקה מתחילה ביוון העתיקה, ולא מוקדם יותר, כמו שמציע הספר שאת הוצאתו לאור אנחנו חוגגים היום? אין ספק, שמנקודת ראות פדגוגית ומוסיקולוגית יש הצדקה רבה להעניק לתיאוריה של המוסיקה ביוון העתיקה ולהגות הפילוסופית על אודותיה מקום נכבד בכיתה הלימוד; והרי הפילוסופיה והתיאוריה של המוסיקה בימי הביניים והרנסנס הושפעו רבות מהמורשת היוונית. כך למשל הדרמה המוסיקלית המוקדמת, האופרה, נולדה מתוך אותו דחף שאפיין את ההומניזם לחדש ולחקות את האידיאלים היווניים בכלל, ואת הטרגדיה היוונית בפרט.

עם זאת, מבחינה מוסיקלית טהורה, אין כל סיבה שנעניק עדיפות למוסיקה של יוון העתיקה במסגרת קורס בהיסטוריה של המוסיקה. לאמיתו של דבר, אנחנו לא באמת יודעים כיצד נשמעו היצירות, למשל מתוך שירת המקלה בטרגדיה היוונית. מתוך כחמישים היצירות ששרדו מיוון העתיקה – הכתובות על פפירוסים או חקוקות באבן – רבות אינן אלא פרגמנטים בגודל של מפית נייר, שפוענחו בקושי אם בכלל, ואין כל תמימות דעים באשר לאופן ביצוען.

מדוע אם כך תופסת המוסיקה של יוון העתיקה מקום בולט וחשוב בכל ספר היסטוריה שעוסק במוסיקה מערבית? איננו יודעים דבר וחצי דבר על מלחיני היצירות המעטות ששרדו, אף לא את שמותיהם; אנחנו לא יכולים להצביע על התפתחות סגנון או סוגות, לתאר תקופות ומלחינים דומיננטיים שפעלו בהן, או לעמוד על ההבדלים שבין המוסיקה שהושמעה במהלך המשחקים האולימפיים או בסימפוזיון. אין ספק שהמשקל הרב יחסית

שאנו מעניקים למוסיקה ביוון בעת כתיבת ההיסטוריה של המוסיקה, משקף בראש ובראשונה את סדרי העדיפויות של החברה במערב, ואת הרצון להנחיל ערכי תרבות מסוימים ולא אחרים. המוסיקה של יוון העתיקה וההגות הפילוסופית שנלוותה לה חשובים לנו בעיקר בגלל מקומן בשיח המוסיקולוגי שעוסק בהתחלות, במקורות ובהתפתחות. המוסיקה של יוון חשובה למדע המוסיקה לא רק מפני שהיא מהווה נקודת התחלה הולמת בשל עתיקותה, אלא גם בשרתה מטרה פנים דיספלינרית, כפי שאסביר עכשיו.

המוסיקולוגיה, החקר המדעי של המוסיקה על כל רבדיה וגווניה, הינה תחום מחקר צעיר יחסית, צעיר בהרבה מתחומים כמו היסטוריה, פילוסופיה, בלשנות ועוד. אולי בשל כך נוטה מדע המוסיקה לשאול ולאמץ קטגוריות הבנה וניתוח מתחומי מחקר אחרים, והצל הגדול שמטילה יוון על ההיסטוריה של המוסיקה במערב, הוא אחת ההשלכות של נטייה זו. בהשראת היסטוריונים והיסטוריונים של האמנות, אימצו מוסיקולוגים בהתלהבות יתרה את חלוקת ההיסטוריה לכמה תקופות עיקריות, כפי שהיה נהוג עד לא מזמן, כמו העת העתיקה, ימי הביניים והרנסנס. ההיסטוריה של המערב, כפי שהיא מסופרת לרוב בבתי-ספר, באוניברסיטאות ובספרות הכללית, מתחילה לא בשומר, אלא בסיפור מלחמת טרויה העקובה מדם. מקור ידיעותינו על אודות המלחמה, האיליאדה של הומרוס, מהווה, יחד עם האודיסאה, את הטקסט הספרותי המכונן של תרבות יוון העתיקה. ההיסטוריה של המוסיקה מסופרת מנקודת מבט דומה. הטקסטים המוסיקליים הקדומים ביותר מיוון, אשר שרדו את תהפוכות הגורל והזמן, הם, ולא טקסטים בבליים או אשוריים, מהווים את הנרטיב ההיסטורי של המוסיקה במערב. אחת הסיבות המרכזיות לכך שהמוסיקולוגיה אינה ששה לברר את שהיה טרם להתחלה המדומה של המוסיקה בימי יוון העתיקה, נעוצה בהסטה היסטוריוגרפית שמקורה בתחומי מחקר אחרים. אך בעוד שבמחקר ההיסטורי כבר הותר הקשר הגורדי והוא מתרחב אל מעבר למרחב האגאי בזמן ובמקום, הקיבעון היווני שלנו במוסיקולוגיה שריר וקיים.

אבל לא רק אידיאולוגיה והסטות היסטוריוגרפיות עומדות בנינו לבין המוסיקה של העולם העתיק. אני רוצה להתייחס עתה לשאלה: מה אנחנו בעצם יודעים על איך שהמוסיקה הזאת נשמעה?

באמצע שנות השבעים של המאה העשרים זכתה ההיסטוריה של הכתובה לתוספת כרונולוגית משמעותית; נקבע אז שראשיתה המתועדת של המוסיקה היא בשנת 1400 לפנה"ס לערך. חוקרים מאוניברסיטת קליפורניה בברקלי פיענחו את התינוי הכתוב בכתב יתדות בשפה החזרית על גבי לוח חומר שהתגלה בחפירות הארכיאולוגיות באוגרית, עיר עתיקה לחוף הים התיכון, בצפונה של סוריה של היום. יחד עם הפרופסורים קרוקר ובראון, פרופסור אן קילמר, אשר כיבדה את הכנס בנוכחותה ובדברים המאלפים שנשאה בו, פענחה את התווים ואת האופן שבו הם מלחינים את הטקסט. המנון זה לאלה ניקאל, הכתוב בחזרית, הפך מעדות אילמת ומפריט ארכיאולוגי דומם, ליצירה המוסיקלית הקדומה ביותר שפוענחה עד כה. אם נניח שהמלודיה של המנון זה שוחזרה באופן מדויק, ושהמילים בשפה החזרית פוענחו ותורגמו נכונה, הרי שתגלית זו מהווה תקדים חשוב לקיום מוקדם יותר משהונח עד כה לתכונות מוסיקליות שאנו מזהים היום עם נוהגים מערביים מובהקים. על-פי השחזור שהוצע בידי צוות החוקרים מברקלי, בין מאפיינייה הבולטים של המוסיקה מאוגרית יש למנות מרקם פוליפוני ואת היותה מולחנת על בסיס אוסף צלילים דיאטוני, ממנו נגזרים גם הסולמות המאזורים והמינורים שלנו (אפשר לראות כאן שמדובר בהרמוניה לשני קולות, שבה רב השימוש במרווחים הרמוניים של טרצה וסקסטה). במחי יד, כך נראה, העמיקה ההיסטוריה המתועדת של הפוליפוניה המוקדמת במערב וזכתה לפרספקטיבה חדשה: אם מקובל היה

להניח שהעדויות הכתובות הראשונות לקיומה של מוסיקה פוליפונית מקורן בשנת 900 לספירה לערך, הרי שעתה, כלומר ב-40 השנים האחרונות, יש בידינו עדויות קדומות בכאלפיים שנה. בנוסף, אם הפיענוח של הטקסט החורי ופרשנותו נכונים, הרי שריבוי הטרצות והסקסטות כאבני בנייה הרמוניים מהווה גם הוא עדות חריגה ובודדת למוסיקה פוליפונית, שתשוב ותכתב רק כ-2,700 שנה מאוחר יותר במערב אירופה.

בבואנו לבדוק מדוע אין המוסיקה של העולם העתיק מוצאת את מקומה בלימודי המוסיקולוגיה, עלינו גם לקחת בחשבון את אופיים השנוי במחלוקת של השחזוריים השונים, של הניסיונות להעלות באוב צלילים, כלי נגינה ומילים, תוצריהם של תרבויות מתות זה אלפי שנים. כך למשל, הביצוע המחודש של ההמנון בשפה החורית, שהזכרתי זה עתה, מקץ כ-3,400 שנה, זוכה לקבלת פנים צוננת. ארבע שנים לאחר שקרוקר, בראון וקילמר פרסמו את הטרנסקריפציה ואת ההקלטה הראשונה של ההמנון, פורסמה טרנסקריפציה נוספת שנעשתה בידי Marcelle Duchesne, אשורולוגית מצרפת, השונה לחלוטין מזו הראשונה. בעוד שעל-פי החוקרים מברקלי ההמנון הוא פוליפוני, סילאבי, רווי במרווחים קונסוננטיים לא מושלמים, המזכיר פוליפוניה אנגלית של המאה הארבע-עשרה, הטרנסקריפציה הצרפתית קובעת שההמנון הוא למעשה מונופוני, מליסמטי וסגנונו דומה יותר לשירת תהלים במסורת יהודי בבל מאשר לפוליפוניה מערבית. אם חוקרים מהשורה הראשונה, בעלי ידע מעמיק בארכיאולוגיה, במוסיקולוגיה ובאשורולוגיה, חלוקים בדעותיהם אפילו בנוגע למרכיבים הבסיסיים ביותר של המוסיקה בעולם העתיק (לא רק כיצד היא נשמעה וכיצד בוצעה, אלא אף אם מדובר במונופוניה או בפוליפוניה), אין פלא שמוסיקולוגים מעדיפים לרוב להדיר רגליהם מהרפרטואר הקטן ממילא של מוסיקה עתיקה.

מה יעלה בגורלה של המוסיקה של העולם העתיק? מה צופן לה העתיד? אם ניתן ללמוד מן ההיסטוריה, לחוקרי המוסיקה בעולם העתיק יש למה לצפות. ראשית, אזכיר כי תפיסת המוסיקה של ימי הביניים כאמנות העומדת בפני עצמה הראויה לביצוע ולמחקר, אמנות שאינה תוצר של תקופת ביניים, תקופת מעבר חשוכה ומושחתת, היא תופעה חדשה יחסית בהיסטוריה המודרנית. שנית, אף שפרדיגמת ההתפתחות עודה שולטת בתחומי מחקר רבים (וכאמור, קשה מאד לחקור את המוסיקה של העולם העתיק בהתפתחותה), היא כבר אינה הצוהר היחיד דרכו מוסיקולוגים והיסטוריונים מתבוננים בנושאי המחקר שלהם. זה זמן רב יחסית שמוסיקה נבחנת גם כתוצר וכהשתקפות של אידיאולוגיה (פוליטית, חברתית ודתית), מגדר, זהות מינית, תהליכים כלכליים ומסחריים, ריבוד חברתי ועוד. שפע גישות מבורך זה עשוי לעורר עניין מחודש במסורות מוסיקליות שאינן עונות בהכרח למה שארנולד שנברג כינה "צו הווריאציה המתפתחת"; כך נוהג המחקר האתנומוסיקולוגי כבר שנים רבות. הקריטריונים לבחינה, הערכה וניתוח של פיוטי יהודי אשכנז, שירי לדינו של יהודי טורקיה, של מוסיקה של שבטים בניגריה או של המוסיקה של המארונים בלבנון, זהים אך לעיתים נדירות לאלו המשמשים לחקר המוסיקה של היידן, למשל. ניתן לשאוב עידוד נוסף מהאופן שבו התפתח המחקר האתנומוסיקולוגי: בעוד שהמחצית הראשונה של המאה העשרים התאפיינה בתגליות מוסיקליות מסעירות של תרבויות רחוקות מעין ומלב, הוקדשה מחציתה השנייה של המאה למאמצים כבירים ומצלחים לשלב את המוסיקה של תרבויות חוץ-מערביות בנרטיב ההיסטורי של המוסיקה בכלל. לראייה, עם תחילת המאה העשרים ואחת, יצאו לאור כמה ספרי לימוד להיסטוריה של המוסיקה במערב, הכוללים גם התייחסויות רבות לתופעות מקבילות במוסיקה במזרח התיכון, באסיה, באפריקה ועוד. לאחר מחצית מאה של תגליות מסעירות בתחום המוסיקה של העולם העתיק, יש לקוות שחוקרים יצליחו להגיע ליותר הסכמות על הדברים הבסיסיים ביותר במוסיקה – כיצד יש לבצע אותה, למשל.

הספר שאת הוצאתו אנחנו חוגגים היום נותן לי תקווה שאנו עומדים עתה בפתחה של מחצית מאה שתאופיין בשילוב הולך וגובר שלה בהיסטוריוגרפיה המוסיקולוגית בכלל, ובלימודי מוסיקולוגיה בפרט. אין מקום מתאים יותר מאשר מוזאון ארצות המקרא כדי להעלות את זכרה של ג'ואן ווסטנהולץ זיכרונה לברכה, שערכה איתנו את הספר, ושהלכה לעולמה בטרם עת. אני מקווה שהיא הייתה גאה בתוצר הסופי שהיא כל כך תרמה לעיצובו. תודה גם לצוות הנפלא של המוזאון, לאמנדה ווייס, לאריאלה רונס-צפריר, ובמיוחד לקרולין בודו בן דוד, שליוותה את תהליך העריכה של הספר מתחילתו, במסירות רבה.